

M M M
M M M
M M M

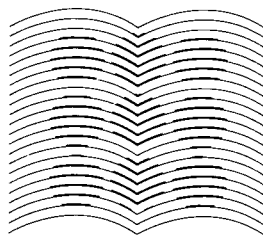
LA CONSTRUCCIO DE L'ESPAI RURAL AL BAIX EMPORDA

L'anàlisi de les transformacions del territori com a
base per a la definició de criteris d'ordenació.

ANTONI AGUILAR I PIERA

UNIVERSITAT POLITECNICA DE CATALUNYA

UNIVERSITAT
POLITÈCNICA
DE CATALUNYA

BIBLIOTECA
EX - LIBRIS

LA CONSTRUCCIO DE L'ESPAI RURAL AL BAIX EMPORDA

L'anàlisi de les transformacions del territori com a
base per a la definició de criteris d'ordenació.

LA CONSTRUCCIO DE L'ESPAI RURAL AL BAIX EMPORDA

L'anàlisi de les transformacions del territori com a
base per a la definició de criteris d'ordenació.

Tesi Doctoral presentada en el

Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori

E. T. S. d'Arquitectura de Barcelona

UNIVERSITAT POLITECNICA DE CATALUNYA

per **ANTONI AGUILAR I PIERA**

Director de la tesi:

Dr. JOAQUIM SABATE I BEL

Girona, estiu de 1993.

Agraeixo a les persones que amb el seu suport i dedicació han fet possible la redacció del treball.

INDEX

INTRODUCCIO

Motivacions i objecte del treball.

Metodologia.

Concreció espacial i terminològica de l'objecte de treball.

I. RECONeixEMENT TERRITORIAL

I. 1 El medi geogràfic

1. 1 Ambit de treball, localització i límits.

1. 2 Una lectura geogràfica de l'espai.

I. 2 Orogènia del Baix Empordà.

I. 3 Terres i aigües.

3. 1 L'orografia.

3. 2 Les aigües: traces i testimonis.

I. 4 El territori: les seves capacitats de transformació com a model d'identitat.

I. 5 Paisatge, dibuix i expressió de l'espai rural.

I. 6 La utilització de l'espai com a metodologia de reconeixement.

6. 1 El territori, receptor de l'activitat de l'home.

6. 2 La fragmentació del sòl induïda pels usos agraris.

II. LES TRANSFORMACIONS DEL TERRITORI

II. 1 Els processos de construcció del territori rural.

II. 2 Els elements de la construcció del territori.

2. 1 Maneig de l'aigua.

2. 1. 1 Aprofitament energètic dels cursos estacionals.

2. 1. 2 Alteracions del traçat en el curs dels rius:
Lleres abandonades, traces alternatives.

2. 1. 3 Protecció del sòl enfront del règim d'avingudes.

2. 1. 4 Els sistemes canalitzats.

2. 1. 4. 1 Energia pels molins fariners.

2. 1. 4. 2 Els sistemes de reg.

2. 1. 5 Els estanys: testimonis de l'origen inundat a la plana baixempordanesa.

2. 1. 5. 1 L'empremta dels estanys: espai construït en els processos de dessecació i ocupació de les terres recuperades.

2. 1. 5. 2 Les terres comunals; els seu repartiment.

2. 2 El sistema d'accés.

2. 2. 1 Implantació del sistema.

2. 2. 2 Els elements d'accés.

2. 2. 3 Evolució del sistema; permanència de les traces.

2. 2. 4 La posició defineix el tipus de camí.

2. 2. 5 Consolidació i manteniment del sistema.

2. 2. 6 La construcció de les carreteres.

2. 2. 7 Les xarxes de ferrocarrils.

- 2. 3 El sistema dels assentaments.
 - 2. 3. 1 Tipus i localització.
 - 2. 3. 2 Estructura d'organització de l'espai.
 - 2. 3. 3 La posició dels masos.
 - 2. 3. 4 Les terres del mas.
- 2. 4 La fragmentació de l'espai.
 - 2. 4. 1 Expressió de l'espai fragmentat.
 - 2. 4. 2 El parcel.lari; sistemes d'organització.
 - 2. 4. 3 El diàleg parcel.la-relleu; la qualitat del límit parcel.lari.
 - 2. 4. 4 Alteracions projectades del model; les operacions de concentració parcel.laria.
- 2. 5 L'estabilització del sòl.

III. LES LOGIQUES CONSTRUCTIVES, MODELS PROPOSITIUS PER AL TERRITORI

III. 1 Els instruments de definició de criteris d'ordenació per a l'espai rural.

- 1. 1 Objecte i mètode.
- 1. 2 Ambit d'experimentació.
- 1. 3 La identitat de l'espai: Patrons de referència.
 - 1. 3. 1 Detecció de les pautes.
 - 1. 3. 2 La trama estructural del territori.

III. 2 Els criteris d'ordenació: models propositius.

2. 1 Concreció dels àmbits de projecte, la seva vinculació a la pauta dels assentaments.

2. 2 Els models de proposta.

CONCLUSIONS

BIBLIOGRAFIA

FONTS DOCUMENTALS I CARTOGRAFQUES

INTRODUCCIO

Motivacions i objecte del treball.

Les motivacions que centren el desenvolupament del treball que es presenta tenen el seu origen en la preocupació per l'anàlisi de l'espai rural i específicament en la recerca de les seves formes de reconeixement, verificant que es tracta d'un sistema estructurat del territori amb pautes pròpies d'identitat.

L'eix fonamental que articula el nostre discurs té dues components de reflexió, d'una banda el convenciment de que la major evidència i claredat de percepció que caracteritza els elements que organitzen l'àmbit urbà, no els atorga major pes específic amb relació als sistemes que de forma equivalent i sovint poc explícita, configuren les pautes rurals i la subsegüent vertebració dels models d'ordre corresponents. En aquest sentit entenem necessari afrontar un esforç d'anàlisi que permeti deduir per a l'àmbit rural nivells de proposta coherents amb la seva pròpia identitat, equiparables als que abastament han estat desenvolupats per als territoris urbans.

D'altra banda partim de la constatació, que comprovarem al llarg del treball, que l'espai que percebem en un estat d'aparença natural és el resultat d'un lent procés de transformació, procés en el que les alteracions introduïdes per l'home per adaptar el sòl aniran configurant els elements d'identificació del territori. La seva descoberta podria constituir la base de la lògica territorial en la qual recolzar criteris propositius per a l'espai rural.

Ens proposem redactar un document d'interpretació territorial des de la seva vessant estructural i constructiva, a la recerca de les seves pròpies opcions d'ordenació. El treball s'articula com a intent puntual de superació de mancances que des de les disciplines d'ordenació territorial, presenta el tractament dels àmbits no urbans, i en concret s'enmarca en la pròpia experiència professional sobre el Baix Empordà amb la voluntat d'instrumentalitzar elements d'ordenació, d'aplicació des del planejament i la regulació particularitzada.

La descoberta de l'elevat grau d'artificialització que suporta un territori aparentment natural, per la via del coneixement dels processos constructius que han anat configurant el diàleg natural-alterat que fa útil el sòl a les sol·licitacions canviants, serà l'objecte bàsic d'anàlisi en la mesura que ens permetrà definir la qualitat dels "elements de la construcció del territori", en definitiva les traces físiques en què es materialitza aquella transformació, i les lògiques d'implantació territorial.

La lectura del territori com a resultat de la seva transformació ens suggereix la qüestió de les causes d'aquella artificialització. En aquest sentit entenem que els processos hi esdevenen com a conseqüència del suport de les activitats de l'home i de l'aprofitament de la terra. El territori s'estructura en funció dels usos que s'hi vinculen i així conforma els paràmetres que en la nostra hipòtesi constituïran un punt d'arrencada per a la seva ordenació, en definitiva ens trobem en front d'un sistema en el qual els usos es regularan des de les pautes funcionals precedents.

Cal una interpretació rigorosa d'aquesta dependència tota vegada que suggereix uns tipus d'utilització del sòl que el temps incorpora com a factors naturals o si més no adaptats a la seva morfologia, i que per tant no indueixen connotacions d'agressivitat, conformant pautes d'organització d'usos els quals en tant que destinataris d'aquelles pautes i en definitiva de l'ordenació, es poden interpretar potencialment agressius als ordres precedents.

El nostre treball s'implica en el compromís d'abandonar el concepte de residualitat sovint atorgat a l'espai rural com a potencial receptor del sobrant de l'urbà, i es vincula a la recerca de les seves pròpies opcions com a part integrant del territori. En aquest sentit no ens identifiquem amb la definició excloent de "No Urbanitzable" abastament utilitzada en la pràctica urbanística, i tanmateix apostem per una concepció integral del territori en el que l'urbà i el rural s'hi impliquen alhora.

La racionalització dels usos en el territori ha de fer compatibles la reordenació d'aquells que identifiquem com a tradicionals i/o de base agrària amb els que incorpora l'evolució dels gèneres de vida. Cal però garantir la permanència dels testimonis d'ordre rural. L'us del territori no ha d'abocar en consideracions excloents entre urbà i rural. Recollim aquí la reflexió exposada per Manuel Ribas i Piera en el Debat Urbanístic sobre la Costa Brava (Begur 1989): "...les futures accions han de crear un nou paisatge. Transformat, amb valors equivalents, però uns altres valors".

Caldrà delimitar clarament els àmbits disciplinars de proposta restringint l'objecte d'anàlisi a finalitats d'ordenació urbanística, convençuts que el recolzament en lògiques constructives deduïdes de transformacions de base agrària, faran compatible aquell objecte amb els pautes que vinculen les disciplines agronòmiques.

Metodologia

Sobre la base de l'identificació del territori com a objecte transformat, el mètode es centrarà en la descoberta dels processos constructius que han alterat el seu estat natural, detectant els elements bàsics de transformació arran dels quals s'estructuren els sistemes suport de les activitats de l'home.

Es tractarà de trobar criteris de síntesi territorial a partir de la definició d'unes lògiques d'implantació, marc en el que recolzarem pautes d'ordenació coherents amb les opcions del lloc.

Ens proposem definir la trama d'engalament de les activitats en l'espai rural, en altres paraules, des d'un procés molt arrelat a la morfologia del territori cerquem un model d'organització de l'espai, funció que suggereix el símil que amb un criteri contrari, projectat i poc adaptat al sòl, s'establí per a l'ordenació de les activitats en els territoris de l'oest dels Estats Units, a partir de la gran retícula definida per la "Land Ordinance" de 1785.

Sobre la hipòtesi àmpliament acceptada en el sentit que el rigor en la pròpia descripció, facilita la configuració de la proposta, el nostre treball partirà d'un reconeixement de les característiques físiques, morfològiques i perceptives del territori, en el que d'antuvi es plantejaran un seguit d'interrogants amb relació al diàleg natural-alterat present en tot el treball, que ens predisposaran en l'anàlisi minuciosos que en el capítol segon realitzarem dels sistemes de transformació.

Aquell diàleg forçarà simultàniament la referència a quina és la implicació constructiva que genera la dominant d'orientació dels encadenats orogràfics en determinats sectors, quina és la relació del lloc dels assentaments i dels accessos amb la polarització dels actius en l'àmbit i amb la localització espacial d'aquest com a zona de pas, quina és la pauta de l'aigua en les planes de secà mal drenades i quin és el paral·lelisme d'aquesta pauta amb els sistemes projectats en regs o estanys recuperats, en definitiva quina és la resposta constructiva que identifica cada sector.

Anomenarem "elements de la construcció del territori" a aquells sistemes de transformació que de fet constituïran els instruments d'identificació dels graus d'artificialització a que ha estat sotmès el territori per adaptar-lo als usos. La seva anàlisi conformarà com hem dit, el contingut de la segona part del treball.

Reprement la reflexió que fa Manuel de Solà-Morales en "La Identitat del Territori" (Barcelona 1981) on destaca la importància expressiva dels instruments de representació del territori i afirma **...una contribució, en canvi, des de la visió arquitectònica del territori: és a dir, on es reconeixin totes les empremtes de la construcció històrica del territori per l'home...**, el nostre procés comportarà la construcció dels documents gràfics que ens aportin una lectura sintètica del territori, sobre els quals valorarem la incidència i implicacions de les operacions de transformació. En concret a partir d'un parcel·lari global en el que incorporarem el màxim nombre possible d'elements construïts, ens proposem el coneixement del tipus de gra que descomposa el territori, no solament a nivell de parcel·la, sinó des de diversos graus formalitzats arran dels cursos d'aigua, del lloc dels assentaments o de les xarxes d'accés, per tal de disposar dels suficients referents per l'anàlisi de formes, dimensions i ordres, en definitiva models d'interpretació de l'espai, a la vegada que destacarem episodis aïllats susceptibles d'anàlisi particularitzada com a expressió d'operacions constructives específiques. (estany dessecats o sistemes parcel·lats).

El discurs es basarà en la successiva descoberta de lleis de petit ordre detectades arran de l'anàlisi pautada dels elements que organitzen l'espai amb relació a les mínimes alteracions del terreny, en un reiterat diàleg amb la topografia.

El treball vol constituir una aportació al camp de les bases d'ordenació, amb la construcció d'un cos de criteris d'intervenció coherents amb la identitat territorial escollida, que malgrat projectar-se des de l'àmbit municipal i per tant discontinu, participés de criteris globals. En aquest sentit el treball no es planteja com un document tancat en sí mateix, per contra, ens proposem assolir un instrument de descripció concebut com a primer nivell de proposta, aplicable en el seu cas per les figures operatives d'ordenació territorial.

Es en la darrera part del treball que aquells instruments constructius ens permetran deduir unes lògiques d'implantació en resposta a aquells interrogants, formalitzant uns models d'ordre identificats a cada àmbit, arran del quals poder definir criteris proposatius coherents amb aquelles lògiques, que potenciïn el manteniment dels models d'identitat territorial.

Si bé entenem aquest procés metodològic exportable a altres àmbits sotmesos igualment a operacions de transformació, no pretenem donar criteris globals d'ordenació, pretensió que ni tant sols seria vàlida per a tot el Baix Empordà, atès que com veurem, aquest àmbit presenta sectors amb una discutible vocació unitària en termes geogràfics i morfològics. Tanmateix, però, ha estat necessari referir-se a la escala comarcal i fins i tot superior per tal de fer intel·ligible la comprensió de determinats elements i processos de transformació.

Concreció espacial i terminològica de l'objecte de treball.

El contingut d'un treball d'interpretació i anàlisi de l'espai rural al Baix Empordà, des d'una perspectiva d'identificació estructural i constructiva, requereix la definició prèvia dels instruments i àmbits en què ens recolzem, defugint les ambigüitats que sovint envolten els termes rural o rústeg i concretant el referent que per a el nostre treball implica la restricció a aquell àmbit comarcal.

D'antuï volèm insistir en que des de la nostra perspectiva, com dèiem, no seria acceptable el terme exclouent de "Sòl No Urbanitzable" que s'aplica a gran part de l'espai rural des dels textos legals en matèria urbanística, pel que impliquen de manca d'identitat i d'interpretació residual amb relació a l'urbà.

Assimilem de principi el terme **espai rural** a aquells àmbits del territori subjectes exclusivament a les condicions naturals i sotmesos a les alteracions afegides per l'home per causa de la vinculació a l'extracció d'aprofitaments de base agrària. Al nostre entendre acotar aquesta definició no exclou els àmbits "urbans" consolidats com a conseqüència de l'evolució dels sistemes d'agrupament de l'hàbitat vinculat a aquelles activitats, per bé que en el treball defugim l'estudi de les estructures i formes internes d'aquests agrupaments, tota vegada que entenem que el seu coneixement pertany explícitament a la disciplina d'anàlisi de la forma urbana.

Certament aquesta concepció inicial d'espai rural comporta amb l'evolució dels gèneres de vida una inestabilitat en les fronteres urbà-rural. Ens haurem de moure en el terreny conceptual de la dominància relativa de les activitats agràries (rural) en front de les dels sectors secundari o terciari (urbà), i tanmateix prevaldran aquells indicadors de major coherència amb els ordres naturals i de menor tecnificació-concentració dels sistemes artificialitzats.

En la mateixa mesura que entendrem integrats en el continu rural els espais abandonats per l'us agrari a la mercè de les alteracions de la pròpia natura, o les ocupacions aïllades amb destins alièns a l'aprofitament agrari i els espais heterogènis de contacte a l'entorn de les aglomeracions urbanes, considerarem al marge de l'objecte de treball l'àmbit transformat per aquelles ocupacions massives de l'espai obert, que més enllà dels teixits urbans consolidats arran dels processos industrials, concentren usos residencials i de lleure.

La referència i concreció del treball al Baix Empordà, no pretén ser una revisió exhaustiva de la comarca amb finalitats propositives exclusives, tanmateix, però, és necessari disposar d'una referència espacial en la qual recolzar el treball des de l'observació d'unitats acotades que permetin posar en pràctica la metodologia proposada i verificar les hipòtesis. El punt d'arrencada en la concreció de l'àmbit de treball es situa en el coneixement del territori fruit de la pròpia activitat, per bé que l'acotació permet a més defugir la dispersió de resultats a partir d'una aplicació concreta en un àmbit explícit.

En tot cas cal entendre la nostra anàlisi des d'una perspectiva territorial, realitzant una base de dades molt ampla per bé que assequible i abordable, en la que tractarem d'incorporar el màxim nombre d'elements amb transcendència en l'espai rural per aprofundir l'estudi de forma sectorial. L'àmbit ha de resultar a aquest nivell només que un marc de referència o una excusa, l'abast del qual s'anirà assolint puntualment en l'anàlisi dels episodis que el propi procés plantejarà.

L'elecció del Baix Empordà, si bé com hem dit, es centra en el major coneixement adquirit prèviament arran de la pròpia experiència professional, cal cercar-la en la forta alternança morfològica que conté, a la que atribuïm un grau d'eloqüència òptim per a l'aplicabilitat del mètode.

En aquesta base de concreció en que volem centrar el treball, caldrà incidir en el significat que atorguem al concepte "construcció del territori" com a eix argumental de l'experimentació. En aquest sentit partim de la interpretació d'un espai fortament humanitzat, situat en territori de pas i conformat per abundants terrenys de recent formació, que ens suggereix la qualitat de territori dòcil, poc condicionant de les seves transformacions i per tant amb gran capacitat de resposta a les sol·licitacions de l'home per al seu us.

Es des d'aquella interpretació que s'indueix aquest concepte constructiu o arquitectònic del territori, a la recerca de l'expressió física d'aquelles transformacions. La nostra proposta conceptual es materialitzarà d'una banda en la concreció dels elements físics que formalitzen el diàleg natural-alterat, i d'altra banda en la definició dels sistemes d'ordre que s'estructuren arran d'aquells elements.

LOCALITZACIÓ DE L'EMPORDÀ EN EL CONTEXT ORIENTAL CATALÀ

I. RECONeixEMENT TERRITORIAL

I. 1 El medi geogràfic

1. 1 Ambit de treball, localització i límits.

L'àmbit del treball que ens proposem és el que hem definit com "espai rural", localitzat en el territori de l'EMPORDA, nom amb el qual es coneix la comarca natural situada a l'extrem nord-oriental català que formalitza bona part del litoral gironí. (vegeu *plànol de localització en el context oriental català*). Organitzada administrativament sobre la base de la seva divisió en dues comarques anomenades Alt i Baix Empordà, es recolza sobre una plana d'enfonsament que afronta amb el mar i s'emmarca per les darreres estribacions de la serralada pirinenca al nord i per la serra de Les Gavarres i el massís de Cadiretes al sud. Resulten més imprecises les fites geogràfiques que la delimiten per l'oest amb la Garrotxa i el Gironès.

El sistema orogràfic de les Gavarres, a més de la funció de delimitació, formalitza el sector meridional del Baix Empordà per la penetració esglaonada que presenta dins l'àmbit, amb ostensibles alteracions en la inflexió que defineix el perímetre de la plana.

La metodologia d'anàlisi constructiva del territori que ens proposem sobre la base de la recerca dels seus models d'ordre optimitzarà els resultats en relació directa amb la major alternança morfològica que presenti l'àmbit objecte d'anàlisi. Es des d'aquesta òptica i amb la finalitat d'evitar la referència sobre àmbits excessivament inabordables, que hem acotat el treball i ens hem centrat en el sector del Baix Empordà, que es revela com un espai extraordinàriament eloqüent per afrontar l'anàlisi que, com hem dit, es caracteritza per la dominant transició sincopada cap a la plana, enfront a la relació més sobtada, que es produeix al sector de l'Alt Empordà entre aquesta i les serralades que l'emmarquen.

PLANOL TOPOGRÀFIC DE CATALUNYA

La comarca és en aquest cas la referència espacial d'uns àmbits geogràfics que s'analitzaran de forma discontinua identificant els caràcters de la plana, del massís i de l'homogènia articulació pla-massís que identifica la transició.

El **Baix Empordà** constitueix el sector sud de la comarca natural empordanesa, abasta el territori situat entre la línia divisòria de les conques dels rius Fluvià i Ter, parcialment coincident amb l'eix Montgrí-Garrigoles, i la vall del riu Ridaura que voreja el vessant sud del massís de les Gavarres. *(vegeu plànol topogràfic de Catalunya)*. Els seus límits corresponen als definits per l'actual divisió comarcal establerta l'any 1987, i coincideixen amb la unitat administrativa elaborada arran de la Divisió Territorial de Catalunya de l'any 1936.

Convé insistir en el valor purament referencial del concepte comarca en aquest cas, a la vegada que un treball d'anàlisi recolzat en l'estructura i la morfologia territorials poc tindrà a veure amb un àmbit concret definit amb finalitats de descentralització administrativa, en la delimitació del qual es plantegen importants interrogants amb relació a la coherència geogràfica d'alguns extrems.

En aquest sentit, a més dels dubtes que des d'una perspectiva morfològica suposa la divisió de l'Empordà en dues comarques, *(el plànol topogràfic que adjuntem ens ofereix una suggerent imatge de l'emmarcament territorial)*, fet que comporta entre altres, la inclusió en dos àmbits diferents de la plana Verges-L'Escala que es formalitza sense solució de continuïtat malgrat les dues fites que l'emmarquen (Montgrí-Garrigoles), convé assenyalar igualment la posició ambigua dels límits amb relació al massís de les Gavarres, el qual actua de frontera geogràfica clara en la delimitació del sector meridional per l'oest on coincideix amb la divisió administrativa, resultant però simultàniament incorporat dins la comarca a l'extrem sud, en assolir la delimitació la Vall D'Aro i part de la conca del riu Ridaura situats a la banda oposada del massís, on es perd novament el referent geogràfic d'aquella divisió.

(vegeu en la pàgina 25, l'emmarcament territorial).

Com a antecedents històrics de les delimitacions, cal esmentar la divisió medieval en comtats, subdividits amb el temps per causa d'herències en dominis feudals sense una base territorial clara. L'actual Empordà queda inclòs en gran part en la superfície ocupada pels comtats de Besalú i d'Empúries, i la resta pertany a territori del Comtat de Girona i el seu bisbat. (vegeu a la plana següent la delimitació del Comtat d'Empúries)(1). La línia fronterera entre aquest i el d'Empúries es situa en ple Baix Empordà, a l'alçada de Foixà i Corçà, on presenta lleugeres aproximacions a l'actual delimitació i malgrat ser imprecís, busca el referent de la inflexió entre la plana i els relleus del sector anomenat "Terraprim d'Empordà; és a partir de Castell d'Empordà que travessa la plana en direcció est i ocupa una posició allunyada de les fites que defineixen els pendents del massís. D'altra banda, la segregació del Comtat de Perelada i del Vescomtat de Rocabertí a l'extrem nord comportà l'aparició d'un nou límit situat en les proximitats del riu Fluvià, poc més al nord de l'actual divisòria entre les dues comarques.

L'evolució amb el temps en la divisió en Vegueries i més tard en Corregiments comportà per aquesta àrea la definició d'unitats de més ampli abast, que no ajuden a clarificar els actuals límits a la vegada que inclouen unitats geogràfiques excessivament diversificades. Delimitats els Corregiments segons criteris d'adaptació al relleu, equilibri poblacional i seguint l'orientació fluvial, per llur dimensió no aporten elements de coincidència amb les futures delimitacions comarcals.

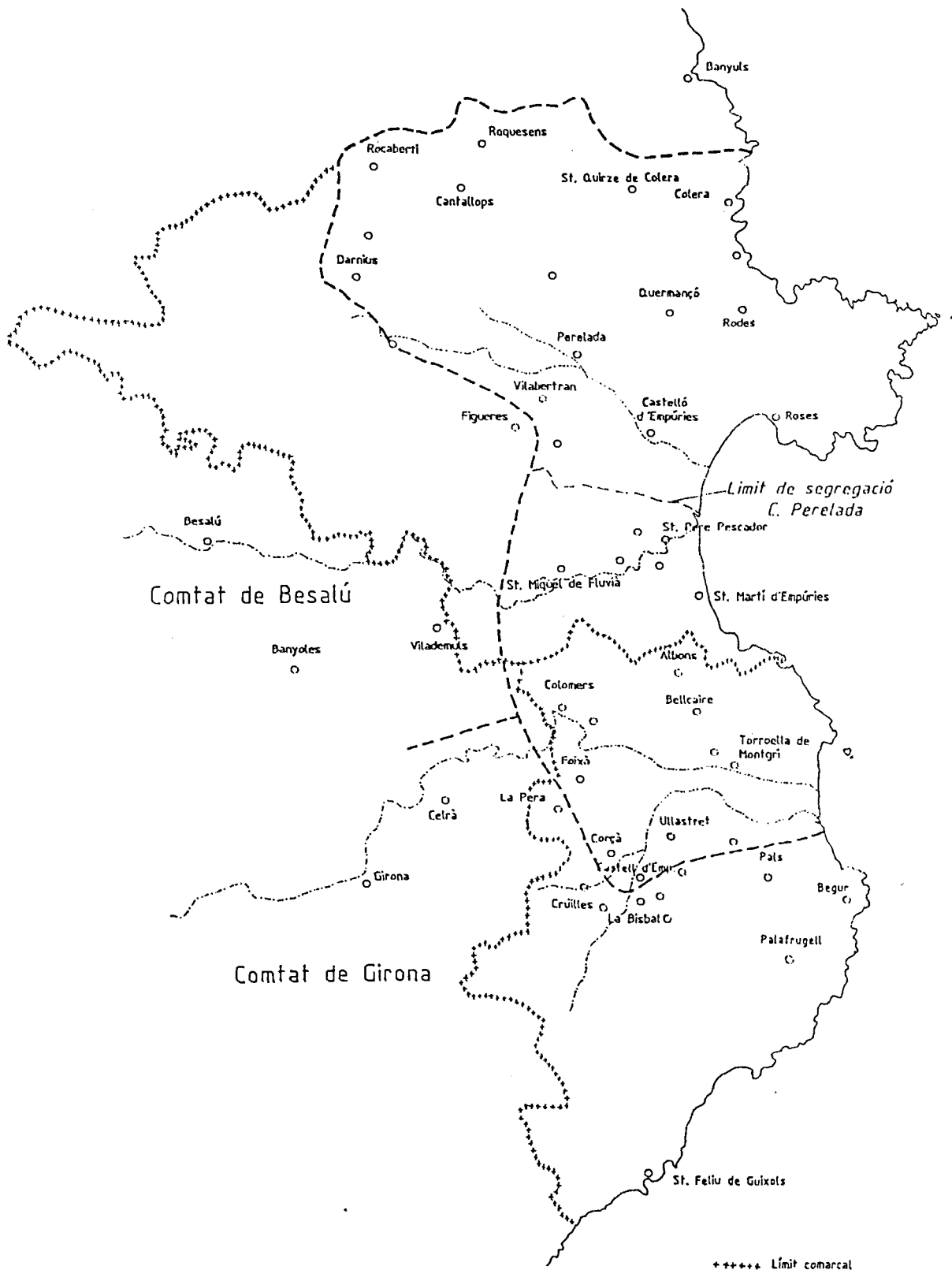
Vegueries

Corregiments

font: Gran Geografia Comarcal de Catalunya

(1). Hem reconstruït els límits del comtat d'Empúries partint de les dades de l'Atlas Històric de Catalunya, anys 759-992, de Jordi Bolós i Victor Hurtado (1986) i de "Historia del Ampurdán" de Josep Pella y Forgas (Barcelona 1883).

RECONSTRUCCIÓ DELS LÍMITS DEL COMTAT D'EMPÚRIES AL S.X

Font: Atlas històric de Catalunya Anys 759-992 J. Bolós i V. Hurtado

Expliquen Lluís Casassas i Francesc Nadal a la Gran Geografia Comarcal de Catalunya (Barcelona 1983), que en contraposició a la poc arrelada divisió en províncies de 1833, aparegué a Catalunya un moviment comarcalista que des de criteris naturalistes creà les bases de la divisió comarcal, amb la realització de nombroses propostes de delimitació.

El treball més complet el realitzà Norbert Font i Sagué l'any 1897 sobre la base de criteris físics, i va constituir la referència inicial de futurs treballs que, amb la incorporació dels nous corrents geogràfics del possibilisme orientat des de França per autors com P. Vidal de La Blache, basats en la consideració dels factors humans i dels aspectes polític-administratius de l'anàlisi territorial, i amb la decisiva intervenció, entre d'altres, del geògraf Pau Vila, dugueren a la proposta de La Ponència d'Estudi de la Divisió territorial de l'any 1931, que formula un projecte d'unitats centralitzades arran d'una ciutat mercat que conformen unes "comarques vives" segons l'àmbit de la vila mercat, (mercat de rodalia), a les quals s'afegirien altres valors de centralitat com posició en l'espai o concentració industrial; en aquest sentit es manifesta J. Clusa afirmant que són àrees embrió dels actuals sistemes urbans.

Aquesta divisió constitueix, amb retocs puntuals, la base de l'actual, promulgada arran de les Lleis Territorials amb l'Organització Comarcal de Catalunya de 1987.

Volem a partir d'aquí, refermar la idea que hem introduït amb relació al valor que donem al concepte comarca com a marc de referència discontinua en què es recolza el treball; discontinua en el sentit que no ens interessarà tant conèixer la unitat geogràfica "comarca", com referir-hi el mètode, ja que ens proposem una anàlisi de l'espai que ens ha de permetre deduir-ne les seves lògiques constructives, d'acord amb unes característiques morfològiques d'esglaonament del relleu, que entenem òptimes per a l'anàlisi afrontada i de les quals la comarca participa majoritàriament. Com hem vist, la concreció d'aquella unitat es basa més en criteris econòmic-territorials que morfològics, criteris que malgrat tot també utilitzarem com a base d'elements de l'estructura territorial als quals haurem de fer referència al llarg del treball.

(Vegeu en les planes següents documents del procés de definició de la divisió comarcal -La gènesi de la divisió comarcal.: E. LLuch i O. Nel.lo- Hem reconstruït la definició d'àrees de mercat en la dinàmica actual, espaiament molt estable amb relació a aquella informació consultada.)

Font: La Gènesi de la divisió territorial de Catalunya. E. Lluch i O. Nel·lo (1983)

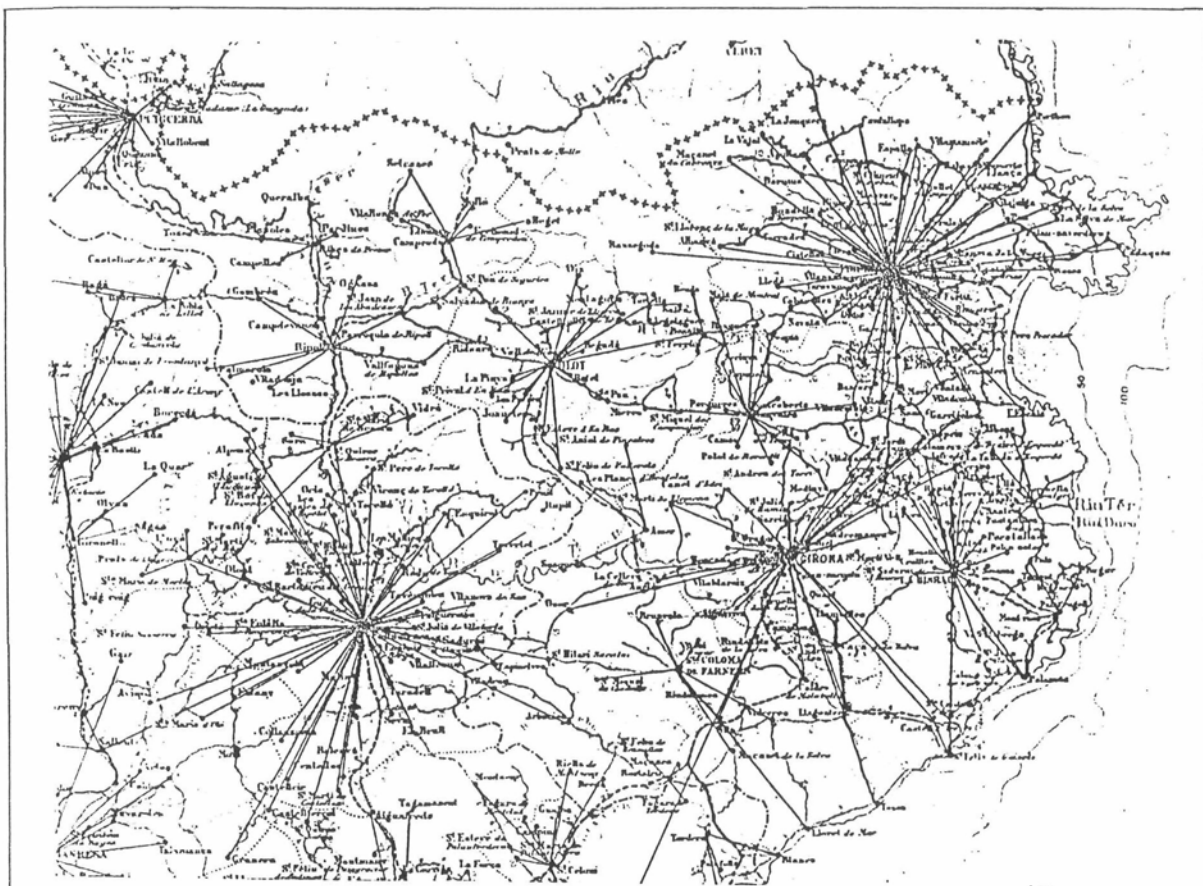

Proposta de N. Font i Sagué (1897)

Font: Gran geografia comarcal de Catalunya.

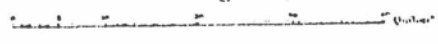

Primer avant projecte de la ponència de la divisió territorial

GENERALITAT DE CATALUNYA
PONENCIA DE LA DIVISIO TERRITORIAL
MERCATS I LLUR RADI
SEGONS L'ENQUESTA FETA
ALS AJUNTAMENTS

Escala gràfica

Signes Convencionals

- Capital de Província
- Poble jurisdicció
- Municipi
- Ajuntament
- +++++ Limit d'Estat
- +++++ de Regió
- de Província
- Poble jurisdicció
- Carreteres de la Generalitat construïdes
- Carreteres de la " en construcció

1. 2 Una lectura geogràfica de l'espai.

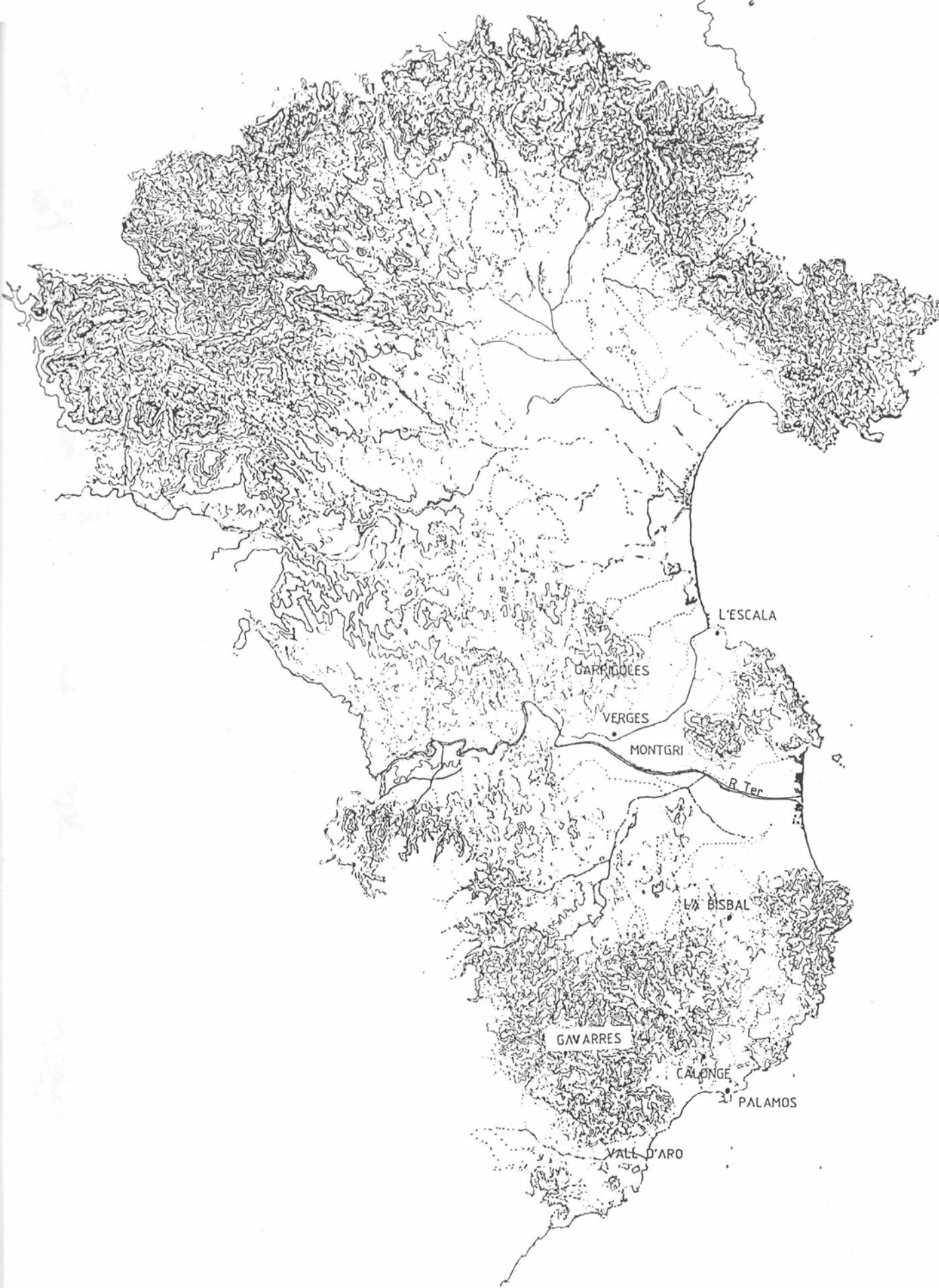
L'àmbit geogràfic de la comarca del **Baix Empordà** s'estructura en una plana d'enfonsament oberta al mar encerclada pels sistemes orogràfics de la serralada de les Gavarres i dels relleus suaus de la banda de ponent a la zona del "Terraprim d'Empordà" (2) en termes de Foixà i Garrigoles, constituint un conjunt en semicorona que gira excèntricament al voltant del massís aïllat del Montgrí. (*El plànol d'enmarcament i el detall de cobertes al Baix Empordà ens aproximen a la morfologia del sòl i evidencien la simultaneïtat de sistemes que omplenen l'àmbit*).

Complementen aquesta estructura, a més dels propis vessants de les Gavarres, diverses valls obertes o corredors territorials de sortida natural de la plana que provoquen discontinuïtats del sistema tancat. Al sector sud el corredor Palafrugell-Palamós desconnecta les Gavarres del seu esperó terminal sobre el mar constituït pel massís de Begur, i al nord el corredor Verges-Belcaire-Albons forma la connexió amb les planes altempordaneses, i aïlla la muntanya d'Ullà i el Montgrí. En una posició més independent cal considerar la Vall d'Aro, clàssica vall fluvial oberta que delimita el vessant meridional de les Gavarres.

Aquesta estructura en cercle reproduceix a petita escala l'organització de l'espai que es detecta a l'àmplia plana de l'Alt Empordà, ordenada al voltant de l'arc parabòlic que descriu el golf de Roses.

Des d'una metodologia descriptiva pròpia de la disciplina geogràfica física, hauríem d'entendre el **Baix Empordà** com una unitat territorial articulada per diverses àrees morfològicament diferenciades, que connecten llur diversitat per pautes rigorosament homogènies. Els massissos amb relleus suaus i cotes màximes al voltant dels 500 m. a la zona de les Gavarres, evolucionen cap a la plana al·luvial de forma sincopada i sense alteracions sobtades del pendent, a través de vastes àrees de transició que caracteritzen la morfologia empordanesa per llur constant alternança de turons arbrats i plans roturats pels conreus, turons que s'endinsen en la plana central i formen les emergències aïllades que, estabilitzades com a lloc d'assentaments, esdevenen fites referencials bàsiques d'aquest territori.

(2). *Aquest sector forma part del que descriu el geògraf Juan Carandell Pericay en el seu assaig "El Bajo Ampurdán" (Universitat de Granada-1945) on, aproximant les delimitacions a la geografia, distingeix un territori intermig a les dues comarques que anomena "Meso Ampurdán", i que, actuant de frontissa entre les planes, connecta amb els relleus del Gironès.*

EMMARCAMENT TERRITORIAL

LES ALTERACIONS SEQÜENCIALS DEL RELLEU CARACTERITZEN LA TRANSICIO DEL MASSIS A LA PLANA D'INUNDACIO.

Un cas a banda es el bloc calcari del Montgrí que constitueix un esperó aïllat entre la plana i el mar i presenta una potent falla en el seu front sud que actua de teló de fons de la depressió central. La perllongació d'aquest bloc mar endins es detecta per la presència de les illes Medes. La plana, antigament inundada i reomplerta per les aportacions al·luvials, manté com a testimoni del seu origen les traces evidents d'un recorregut indecís dels rius Ter i Daró, principals cursos fluvials que travessen la plana i drenen el sector cap al mar, a més d'àrees d'aiguamolls al litoral i traces d'antics estanys dessecats a l'interior, resultant àrees de gran qualitat pels conreus.

El contacte del pla amb el front marítim es produeix sense interrupció en platges obertes emmarcades per abundants dunes que l'acció eòlica dominant ha dipositat amb poca alçada en barres orientades en sentit nord-sud. La façana litoral esdevé molt accidentada amb talls sobtats en les àrees en què els massissos configuren la costa, els quals, alterats per l'acció continuada del mar, presenten una superfície d'erosió extraordinàriament variable i fronts escarpats. (3).

La geògrafa Yvette Barbaza, a la introducció de la seva obra "El Paisatge Humà de La Costa Brava", fa referència a l'interès específic que ofereixen les **Regions de Contacte** atesa la dualitat d'horitzons que hi organitzen l'acció de l'home. Les sol·licitacions del mar i la terra hi esdevenen simultàniament. Certament el Baix Empordà participa d'aquella qualitat, el propi desenvolupament d'aquest treball ho posarà de manifest en entendre la gènesi d'alguns dels elements objecte d'anàlisi. Les relacions costa-interior o la qualitat històrica de zona de pas entre territoris condicionaran sovint les implicacions territorials de molts dels elements que anomenarem "de la construcció".

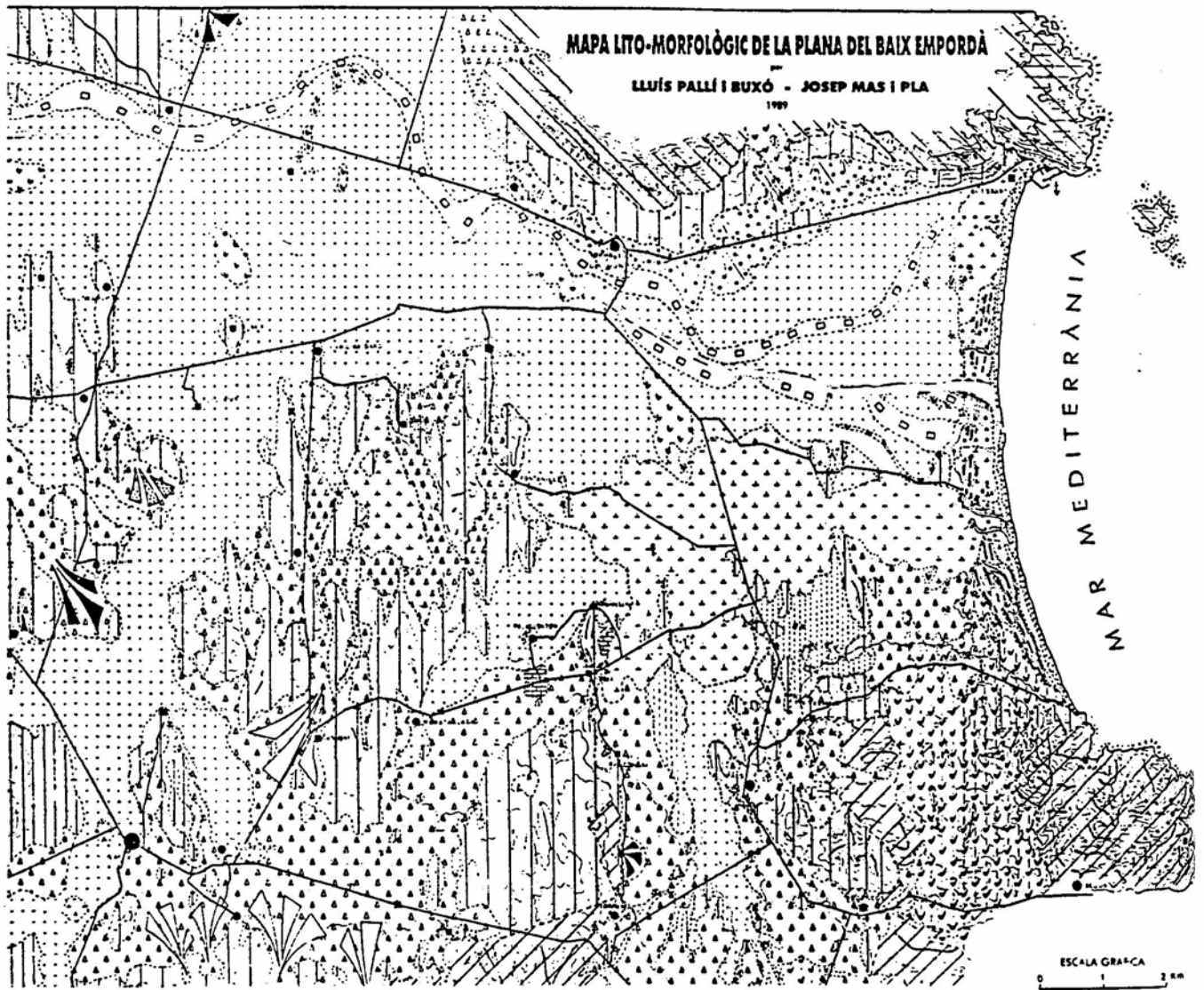
En aquest sentit caldrà referir-se al factor espai ocupat, que per a l'àmbit que afrontem hem d'entendre en una posició intermitja amb relació d'una banda a l'eix Girona-França i de l'altra al potencial del front marítim, posició en el si de la qual s'esdevé un territori identificat per una gran dispersió poblacional, que tradicionalment organitza les seves relacions internes sobre un sistema d'arrels agràries d'acord amb una estructura de mercats que abasta tot l'àmbit, i que des dels anys del canvi de segle evoluciona cap a una organització territorial policèntrica, motivada pels processos d'industrialització i terciarització que s'esdevenen en diversos centres de forma polaritzada, simultània i compartida. Centres potenciats per la seva posició en el front litoral i més tard per la presència del turisme.

(3). *El mapa d'usos i cobertes del sòl, extret de l'original a escala 1/250.000 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, ens aporta una expressió gràfica molt significativa de l'articulació de les unitats morfològiques que componen el context geogràfic que estudiem.*

MAPA LITO-MORFOLÒGIC DE LA PLANA DEL BAIX EMPORDÀ

LLUÍS PALLÍ I BUXÓ - JOSEP MAS I PLA

1989

LITOLOGIA

QUATERNARI

- Maresma: llots salobrens amb matèria orgànica.
- Maresma degradada recentment: llims i argiles salobres amb matèria orgànica.
- Maresma degradada antigament: llims salobres amb matèria orgànica i sorres.
- Platja: sorres i graves amb closques.
- Duna de cordó litoral: sorres ben classificades.
- Duna d'antic cordó litoral: sorres fixades i ben classificades.
- Al·luvial recent: còdols, graves, sorres i llims.
- Plana d'inundació: argiles, llims i sorres amb nivells de graves.
- Antic curs fluvial: graves, sorres i llims foscos.
- Palustre: llims i argiles torboses.

- Surgència: travertins.
- Al·luvial - col·luvial: graves, sorres i argiles amb còdols.
- Col·luvial de vessants: còdols angulars dintre argiles.
- Glació d'acumulació: argiles amb còdols subarrondits. Crostes calcàries.
- Con de dejecció antic: conglomerats cimentats en matriu lim-argilosa.
- Con de dejecció modern: còdols dintre llims i argiles vermelles.
- Pseudomont: còdols angulars. Argiles i llims amb nòduls calcaris.
- Eluvial sobre paleogen subaflorant: argiles i llims gris-blavosos.
- Eòlic continental: sorres fixades.
- Eòlic continental amb substrat pre-quaternari subjacent: sorres i llims fixats.

PRE-QUATERNARI

- Volcànic: basanites.
- Terciari. Neogen: llims i argiles grogues amb sorres. Conglomerats, sorres i argiles vermelles.
- Paleogen: argiles, sorrenques i conglomerats vermells. Calcàries grises. Argiles i margues blaves. Sorrenques calcàries.
- Secundari. Triàsic, Juràssic i Cretaci: argiles amb guixos. Dolomies. Calcàries, calcàries margoses i margues grises.
- Primari. Ordovicià, Silurià i Devonian: pissorres, fil·lites i esquistos. Porfiròids i conianes. Calcàries, esquistos calcaris i marbres.
- Contacte entre materials.

I. 2 Orogènia del Baix Empordà.

Des de la perspectiva "constructiva" pròpia de la interpretació arquitectònica del territori que ens proposem, interessarà conèixer la "forma" dels elements que defineixen aquest espai i llurs pautes d'articulació, objectiu que requerirà el reconeixement dels processos d'evolució geològica que introduïm en aquest apartat.

El territori empordanès que percebem és conseqüència dels moviments tectònics que s'esdevenen al Terciari, a partir del procés d'orogènia alpina i en concret des del Neogen (25 milions d'anys), amb l'enfonsament de les depressions entre els blocs hercinians, per reactivació d'antigues fractures i que donen com a resultat sectors coberts pel mar.

Segons el text "Geologia de la plana del Baix Empordà" de J. Mas, Ll. Pallí i J. Bach del Dep. de Geologia de l'U.A.B. (Institut d'Estudis del Baix Empordà, núm. 8 - 1989), la plana al·luvial del Ter va establir-se durant el Quaternari en el moment en què el nivell del mar, alterat per les diferents glaciacions i després d'un màxim regressiu amb cota -100 m. respecte a l'actual, s'estabilitzà fa uns 5.000 anys en una situació pròxima a la que coneixem, i va permetre des d'aquest moment la progressió dels dipòsits sedimentaris aportats pels corrents principals que consoliden la plana.

El resultat d'aquest procés és la simultània presència de terrenys antics als relleus i moderns a la plana. En concret trobem materials pre-quaternaris, granits i pissarres, paleozoics, a les àrees dels massissos de les Gavarres i Begur, blocs calcaris mesozoics al Montgrí i d'altra banda materials quaternaris propis de la depressió central formats pels sediments resultants de la dinàmica al·luvial, els dipòsits d'origen col·luvial procedents dels relleus que circumden la plana i els materials d'acumulació eòlica que conformen els cordons litorals i dipòsits aïllats interiors.

(Vegeu la composició geològica en el mapa de LL. Pallí i J. Mas).

Hem reconstruït el mapa del territori interpretant els límits dels sectors amb litologia pre-quaternària damunt el plànol topogràfic, definint una línia ideal de costa que encercla les planes d'enfonsament, emfasitzant el perfil dels massissos i suggerint els espais que amb els segles seran ocupats per maresmes i per les planes al·luvials que avui suporten les traces dels principals cursos fluvials.

(Vegeu el planol de interpretació del perfil pre-quaternari)

INTERPRETACIO DEL PERFIL PRE-QUATERNARI

Per a la confecció d'aquest plànol es treballa sobre documents topogràfics i geològics (4), redibuixant les línies de contacte entre materials, formalitzant envolvents pre-quaternàries. S'observa una sensible coincidència d'aquesta traça amb les corbes de nivell 20-25 m. del topogràfic, circumstància que ha permès globalitzar la hipotètica línia de costa original.

El perfil ens aproxima a les pautes de relació entre els sectors de relleu alterat i el que esdevindrà plana al.luvial, i insinua les penetracions que formalitzaran la transició, els corredors territorials i les valls fluvials. Tanmateix ens destaca la posició aïllada del massís del Montgrí polaritzant l'encerclament del sistema orogràfic.

La inclusió en el mapa del lloc corresponent als principals nuclis habitats ens aporta una primera referència a l'espai ocupat, i constatem que potència clarament les arestes d'inflexió del relleu i els lloms territorials. La seva posició revela una dominant recolzada en cotes baixes del sistema emergit, que segueix amb ostensible fidelitat el perfil dibuixat, en clara referència a la recerca del sòl estable prop del terreny fèrtil per situar l'assentament. Els pocs casos de localització dins el perímetre d'enfonsament confirmaran malgrat tot la tendència, tota vegada que com veurem en el Cap. 2 la relació amb la mínima elevació o inflexió topogràfica resultarà accentuada per l'establiment del nucli.

A més del que s'ha dit amb relació als assentaments, confirmen part del perfil dibuixat els testimonis dels textos citats anteriorment de J. Pella y Forgas en *Historia del Ampurdán*, i J. Carandell Pericay en *El Bajo Ampurdán*. En concret volem esmentar les seves referències toponímiques per la informació afegida que aporten amb relació a l'abast i evolució de les àrees inundades. Destaquem les cites que en fa Pella y Forgas (pp. 117 i 118): L'arrel cèltica cane i cana, que significa aigua o llac dóna nom als llocs Canet, Canapost o Canavells (Casavells); igualment d'origen cèltic és el terme Ull o Ul, que significa pantà i forma els noms d'Ullastret, Ullà, Ultramort o Ulpellac (Vulpellac); l'arrel Pal, d'origen llatí (Palus), que significa aigua o estany dóna nom a Pals. El cas d'Albons (Alburnis) s'assimila com a traducció de "all-burne", d'origen galeic que significa "emergent en l'aigua" o "prop de l'estany", amb clara referència a la posició del petit turó sobre el qual es recolza aquest nucli.

(4). *Mapa topogràfic del Servei Geogràfic de l'Exercit a escala 1/50.000; Mapa Lito-Morfològic de la plana del Baix Empordà de LL. Pallí i J. Mas, editat l'any 1989 per la Unitat Geològica del Col·legi Universitari de Girona (U.A.B.); Mapa de Síntesi Hidrogeològica dels aqüífers de l'Empordà del Instituto Geológico y Minero de España i Mapa Geològic de Catalunya 1/250.000 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.*

(Vegeu en el plànol d'interpretació la localització dels casos esmentats.)

I. 3 Terres i aigües.

3. 1 L'orografia.

Des de les significatives aportacions del geògraf Lluís Solé Sabaris amb la definició de les grans unitats del relleu de Catalunya, la lectura del territori a gran escala ens permet entendre la integració de l'Empordà en una estructura orogràfica d'ampli abast. El propi document aïlla la depressió empordanesa en resultar connectats els Pre-Pirineus i les serralades Pre-litoral i Litoral, que produeix una interrupció en la continuïtat de les depressions.

(La lectura sobre el mapa de síntesi a partir de dades topogràfiques, de les Grans Unitats del relleu de Catalunya, defineix l'encerclament de l'àrea empordanesa en una unitat aïllada, que desguassa pels cursos Muga, Fluvià i Ter, i abasta l'arc comprès entre el cap Norfeu, límit Nord del golf de Roses i el cap de Begur, punt d'origen del contacte directe entre la serralada litoral i el mar.)

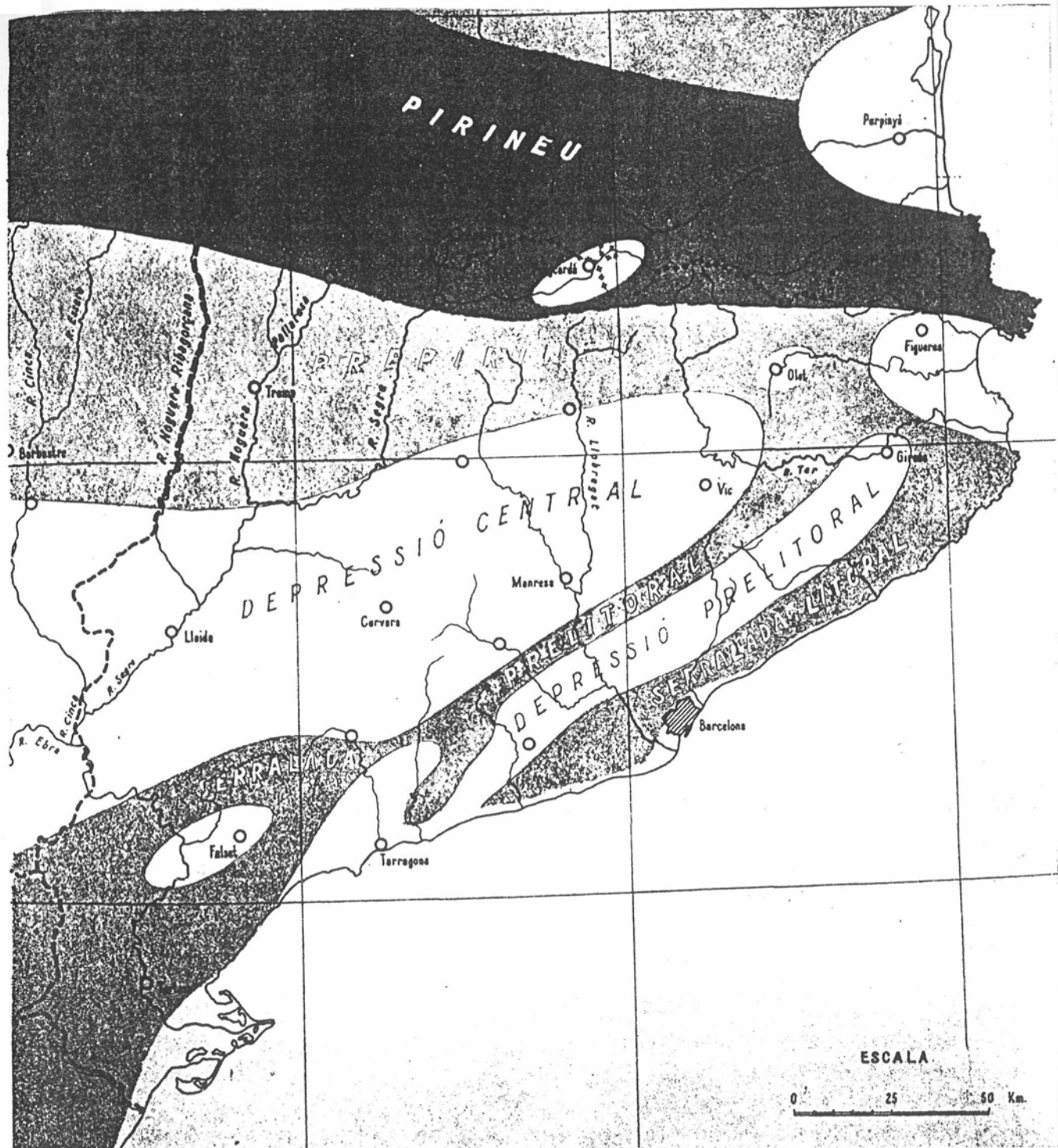
Tanmateix respecte a la plana del **Baix Empordà**, la perllongació d'aquelles serralades que signifiquen Les Gavarres, i els massissos de Begur i Cadiretes que ocupen bona part de la meitat meridional de l'àrea, accentua aquest aïllament i es formalitza una depressió encerclada per un ventall de valls orogràfiques confluents.

La característica essencial del relleu baixempordanès és la successió d'ondulacions amb perfil suau que conformen un amfiteatre sostingut per un sòcol d'espais de transició, en una successió discontinua de plataformes que esglaonen la seqüència cap a la plana.

L'esquema d'arestes i lloms territorials ens ofereix una imatge de l'organització estructural del relleu i permet identificar les unitats que formen el sistema de massissos.

(Vegeu el plànol de sistemes orogràfics i d'eixos i arestes divisòries).

La serralada principal constituïda per Les Gavarres, presenta una directriu bàsica orientada de NW a SE amb dues arestes divergents, d'una banda l'eix que conté la cota màxima (Puig d'Arques, 532 m.) i que forma el perfil del teló de fons meridional de la plana, i d'altra banda l'eix que delimita el vessant nord de la Vall d'Aro. Ambdós vertebrats bilateralment seqüències de valls orogràfiques desordenades amb tres dominants globals de desguàs: La plana central, la Vall d'Aro i el mar.

Mapa de síntesi a partir de dades topogràfiques

LES GRANS UNITATS DEL RELLEU DE CATALUNYA
Lluís Solé Sabaris (1958)

L'Empordà és el punt de confluència dels grans sistemes morfològics dels quals esdevé el darrer exponent, incorporant-se així com a part integrant però marginal del gran eix o passadís català en una posició que condiciona els seus sistemes d'organització de l'espai.

EIXOS I ARESTES DIVISORIES

El massís de Begur, esperó oriental de Les Gavarres, aïllat pel tall tectònic del corredor Palafrugell-Palamós, es presenta com una fita de singular valor posicional enfront del mar, amb escassa línia de carena flanquejada radialment per forts pendents amb trencaments sobtats en el front marítim, pendents que, com en altres sectors, es suavitzen en la seu contacte amb el pla. Una morfologia similar presenta el massís de Cadiretes a l'extrem meridional, que delimita la Vall d'Aro, i que es defineix amb una aresta en sentit dominant NE-SW sensiblement paral·lela a la línia de costa en aquell punt i pendents retallats per l'acció del mar.

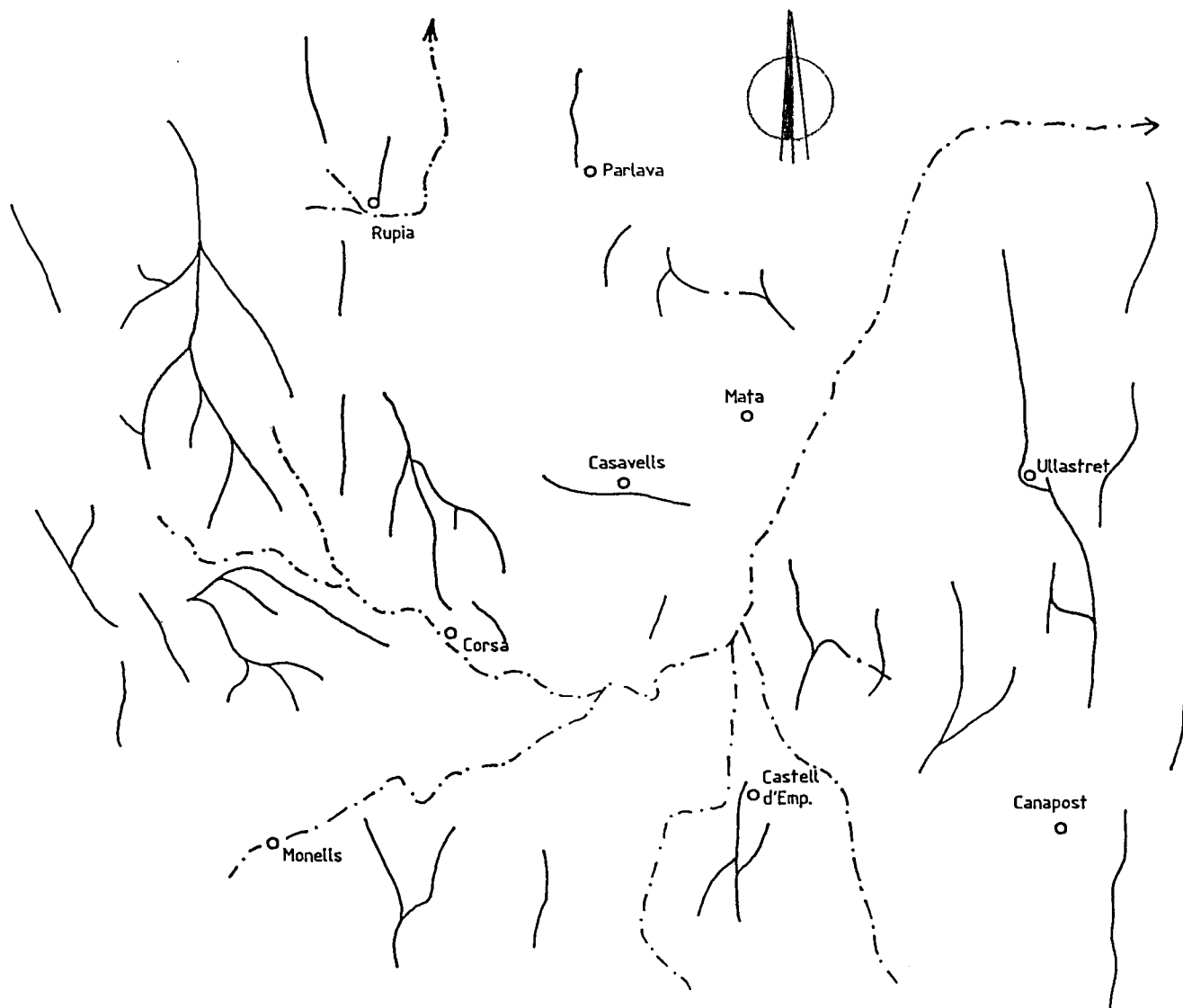
En situació oposada hem de considerar el massís del Montgrí, que presenta un fort contrast amb relació a les altres unitats de relleu, no tan sols des de la particularitat morfològica que li atorga una geologia diferent, sinó des dels factors de posició amb relació al pla amb una situació d'aïllament i un contacte en falla vertical amb un sòcol d'esglaonament mínim al vessant sud. Presenta una aresta en sentit E-W amb cota màxima a 316 m. que participant sense interrupció d'ondulacions suaus, punts baixos i esperons terminals escarpats, delimita el front sobtat meridional respecte de les seqüències de valls i replans al nord, tot constituint el perfil topogràfic dominant dels recorreguts paisatgístics de la plana.

(Vegeu documentació fotogràfica en I. 5.)

En un altre ordre hem de considerar els elements de relleu més suau i sense punts alts destacables, que constitueixen la delimitació per la banda de ponent, i els sectors de contacte directe amb el pla, caracteritzats per l'extraordinària riquesa espacial que els atorga la seva constant alternança d'elements orogràfics amb seqüències de plans alterats per inflexions i concavitats de forma discontinua i desordenada, per bé que en tots ells es fa palesa una directriu de concreció nord-sud que organitza els encadenats, especialment en les penetracions al pla. Aquesta direccionalitat no és aliena al joc de dislocacions nord-sud a què fan referència els autors Mas, Palli i Bach, esmentats anteriorment, joc que permeté l'enfonsament de la depressió respecte de La Garrotxa i que conforma els corredors d'Albons i de Palafrugell.

La dominant nord-sud en les inflexions territorials d'aquests sectors perifèrics al pla condicionarà l'antropització i els factors d'organització d'un sòl d'òptima qualitat per a l'assentament humà i en aquest sentit ens predisposa de cara a l'anàlisi de l'espai.

(Vegeu el plànol del detall orogràfic en el sector de penetració al pla. La disposició d'arestes induirà els sistemes d'organització del sòl.)

① DETALL OROGRAFIC

SECTOR DE PENETRACIO EN EL PLA

E: 1/50.000

Observem un clar contrast entre escales de lectura, d'una banda parlem de grans ordres est-oest que perllonguen les serralades Pre-litoral i Litoral fins a la costa empordanesa, i d'altra hem de reconèixer l'ordre nord-sud que ens revela el detall orogràfic.

La dominant nord-sud en l'orientació de les arestes territorials pauta els espais interiors i predisposa una valoració com a factor determinant de l'organització del sòl.